

Lexikum

Lexikum patří k nejatraktivnějším složkám jazyka, takže mu byla věnována velká pozornost i při studiu lidové a pozdní latiny. Zájem o lexikum lidové latiny souvisí se zkoumáním etymologického původu slov v jednotlivých románských jazycích a rozdílného nebo shodného výběru latinských slov, které dále pokračují do příslušného románského jazyka. Lexikum je také velmi pohyblivou složkou jazyka, projevují se v něm velmi snadno výpůjčky z jiných jazyků, vznikají nová slova, dochází k posunům ve významu atd.

Stejně jako v ostatních jazykových plánech, **nelze ani u lexika předpokládat oddělenou existenci** lidové a „vyšší“ latiny¹ a pokládat za východisko románského lexika pouze lexikum lidové latiny. Neustále musíme mít na paměti, že se jedná o jeden jazyk s množstvím vrstev. Do románských jazyků pokračují slova pocházející ze všech vrstev jazyka.

Také u lexika se setkáme s řadou faktorů a jejich kombinacemi, které vývoj ovlivňují. Zmíňme se alespoň o některých, a to s přihlédnutím k lidové a pozdní latině.

NĚKTERÉ FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ VÝVOJ LEXIKA

Změny v mimojazykové realitě

Potřeba pojmenovávat **nové skutečnosti** vede ke vzniku nových slov či k přejímání. Slova označující zaniklé skutečnosti buď zanikají, nebo jsou využita pro nějakou novou skutečnost. V pozdní latině se např. objevuje slovo *camisia* (> šp. *camisa* „košile“), které označuje do té doby neužívaný oděv.

Expresivita

Dalším faktorem je potřeba vytvářet **nové expresivní výrazy**, které by nahradily starší výrazy, které už svou expresivitu částečně nebo úplně ztratily. Charakteristikou těchto slov bývá citové zabarvení, jedním z prostředků je vytváření deminutiv nebo augmentativ (např. šp. *ofertón* je augmentativem od *oferta* „nabídka“).²

Tabu a eufemismus

Termínem **tabu** se označuje tendence vyhnout se určitým skutečnostem, které jsou v daném kulturním kontextu vnímány jako nežádoucí. S tabuovými slovy souvisí **eufemismus**, tedy užívání opisného vyjádření pro skutečnosti, jejichž přímé pojmenování je z různých důvodů vnímáno jako nepřijatelné či příliš silné, např. slova spojená s nemocemi a smrtí, magickou a náboženskou oblastí, se sexem a vyměšováním, slova označující nebezpečná zvířata. Vznikají tak různá eufemistická označení, např. latinské *serpens* „had“ původně znamená „ten, který se plazí“.

V češtině lze zmínit výrazy používané místo „zemřít“, např.: „odejít“, „zavřít oči“, „vydechnout naposled“. U nás je společensky nepřijatelné mluvit na veřejnosti o Cikánech nebo v USA o černoších atd.) Slovo původně pocíťované jako eufemismus však užíváním postupně **přestává být eufemismem**, a proto je třeba hledat **další výraz**, který by ho nahradil.

Lidová etymologie

Lidová etymologie je **chybný výklad původu slova**, se kterým často souvisí **změna podoby** slova. Lidé se domnívají, že v některém slově „slyší“ jiné, jim známé slovo nebo jeho část. Na základě mylné interpretace pak provedou změnu slova. S lidovou etymologií se setkáme

¹ Pojmem *vyšší latina* rozumím zejména latinu literárních děl vytvořených vzdělanými spisovateli, kteří dobře ovládali latinu a měli umělecké ambice. Jedná se zejména o klasickou latinu v širším slova smyslu, ale nelze se omezit pouze na toto časové období.

² V dnešním jazyce lze tento jev pozorovat např. v reklamě, viz užívání „super“, „hyper“, „extra“, „maxi“ atd.

častěji u přejatých slov. Příkladem z češtiny může být slovo „kontraverzní“ (domněle z *kontra* + *verze*) místo náležitého *kontroverzní* (z latinského *controversia* „spor“).

Příkladem z latiny je spojení slova *malacia* pův. „klidné moře“, „bezvětrí“ s *malus* a následné vytvoření nového termínu *bonacia*, ze kterého pochází např. it. *bonaccia* „bezvětrí“.

Vliv jiného jazyka

Kontakt s jiným jazykem vede nejen k prostému přejímání, ale i k vytváření kalků či slov vzniklých spojením cizího a domácího elementu (např. slovního základu a koncovky, dvou slovních základů, slovního základu a afixu).

Hláskový vývoj

Soudí se, že některá latinská slova zanikla proto, že v důsledku hláskového vývoje vznikla homonyma (např. *homines* a *omnes*).

Nedostatečná odlišnost od jiných slov

V latině lze pozorovat tendenci k nahrazování jednoslabičných slov či obecně slov s malým fonetickým rozsahem (např. *aurem* > **ore*). Řešením je odvození delšího slova ze stejného základu (např. deminutivum *auricula* místo *auris*) nebo volba více či méně synonymního výrazu (např. *totus* místo *omnis*).

Nepravidelná flexe

Snaha **vyhnout se nepravidelné flexi**: tento faktor se mohl podílet na tom, že se v románských jazycích nevyskytují některá slova, která měla v latině nepravidelnou flexi, např. sloveso *ferre*.

Možnost komunikace

Tento faktor je důležitý pro změny v jazyku obecně. Důležitá je nejen komunikace mezi mluvčími různých jazyků nebo různých dialektů, ale i různých sociálních skupin.

Prestiž

Vliv prestiže rovněž uplatňuje ve změnách v různých jazykových plánech. Jednotlivci nebo skupiny mohou svojí prestiží významně ovlivnit rozšíření určitého slova. Může se jednat o vliv významných a populárních osobností, vliv školy, literárních vzorů, institucí apod.

Vymezení se vůči jiným mluvčím

Výběr slov může být ovlivněn také snahou používat odlišné výrazové prostředky než jiní lidé nebo skupiny, a tak se vůči nim vymezit.

V konkrétním případě může být obtížné stanovit, které faktory se na vývoji podílely a jakou měrou. Určitou pomůckou může být např. hlásková podoba slova. Neprovedená hlásková změna může (ale nutně nemusí!) znamenat, že se slovo do jazyka dostalo až po té, co příslušná změna odezněla. V souvislosti s latinou a románskými jazyky může být někdy obtížné stanovit, zda slovo pochází z latinského základu nebo je výpůjčkou z jiného románského jazyka.

PŘÍKLADY VÝVOJE LEXIKA V LATINĚ

Odvozování a skládání

V souvislosti s lidovou a pozdní latinou se mluví zejména o deminutivech a o hromadění prefixů či sufixů.

Odvozování

Mezi produktivní jmenné sufify patřily např. *-tor*, *-trix*, *-men / -mentum*, *-antia*, *-(i)entia* nebo *-arius*. Nově vzniklá slovesa náležela zejména k **první** nebo čtvrté **konjugaci**, mezi oblíbené sufify patřilo např. *-icare*, *-iculare*, *-ellare*, *-illare* a *-idiare < -izare*.³

Silným impulsem pro vytváření nových slov byl příchod a šíření **křesťanství**, které s sebou přinášelo množství nových skutečností. Pojmenování se přejímala z **řečtiny** nebo se vytvářela **nová latinská slova**. Příkladem druhého postupu je např. *trinitas* „trojice“, *incarnatio* „vtělení“ či *salvatio* „spása“.

Do zvláštní skupiny se někdy řadí slova, která byla odvozena prefixem a sufixem zároveň, např. *impedicare* „spojit, svázat“ (fr. *empêcher*, port. *empelgar*), *inodiare* (it. *annoiare* „nudit“, „obtěžovat“, fr. *ennuyer*, prov. *enoiar*, kat. *enujar*).

Docházelo také k **dekompozici** některých slov, u nichž mluvčí vnímali, že jsou odvozena pomocí prefixu, např. *consacrare* (místo *consecrare*), *commandare* (místo *commendare*), *contangere* (místo *contingere* „stát se“), *inclaudere* (místo *includere* „uzavřít“).

Hromadění prefixů a sufixů

V lidové a pozdní latině se objevují slovesa, která obsahují **několik prefixů**. Jedním z faktorů zde opět může být snaha po větší **expresivitě** a **dostatečná odlišnost** od jiných slov. Je nicméně nutné rovněž nezapomínat, že i v klasické latině má prefix často pouze funkci zesílení významu základního slovesa. Některá původně složená slovesa tak přestala být pravděpodobně pocíťována jako složená a přidávaly se k nim další prefixy.

Příklady: *adimplere*, *circuminspicere*, *concolligere*, *discooperire*, *pertransire*, *peroccidere*, *superelevare*, *perdiscooperire*.

Deminutiva a augmentativa

Deminutiva se v latině tvořila pomocí sufixů *-ulus*, *-culus*, *-(c)ellus*, *-(c)illus*. Jejich obliba v lidové latině se vysvětluje zejména snahou po větší **expresivitě**, která se výrazně uplatňuje v neformálním mluveném jazyce. Dalším důležitým faktorem byl zřejmě i **větší fonetický rozsah** slova. Mohl to být také způsob, jak se vyhnout **homonymii**, která mohla vzniknout v důsledku hláskových změn.

Mnoho původních deminutiv přestalo být postupně jako deminutiva vnímáno a v **dnešních románských jazycích** jsou to **bezpříznaková slova**, která jsou vnímána jako základní (např. *auriculam* „ouško“ > šp. *oreja* „ucho“) a od některých z nich se tvoří další deminutiva (např. lat. *vetus* „starý“ > lat. *vetulus*, *veclus* „staříčkový“ > šp. *viejo* „starý“ > šp. *viejecito* „staříčkový“).

Příklady deminutiv:

- *agnellus* „beránek“ (vlastně „beráneček“): *agnellum* > it. *agnello*, fr. *agneau* „beránek“, do portugalštiny však pokračuje nezdobnělé *agnum* „beránek“ > port. *anho*
- *ovicula* „ovečka“: *oviculam* > st. fr. *oaille*, fr. mod. *ouaille*, prov. *ovelha*, kat. *ovella*, šp. *oveja*, port. *ovelha* „ovce“; do rumunštiny ale *ovem* > rum. *oaie* „ovce“.
- *genuc(u)lum*, *geniculum* „kolínko“ > šp. *hinojo* (dnes spíše archaické) „koleno“
- *vetulus*, *veclus* „staříčkový“ > všechny rom. jaz., např. šp. *viejo*, it. *vecchio*
- *cultellus* „nožiček“ (od *culter* „nůž“) > it. *coltello*, šp. *cuchillo*, fr. *couteau*
- *apicula* „včelička“ > fr. *abeille*, šp. *abeja*, it. *pecchia* „včela“

³ Sufix *-izare* je utvořen od řeckého *-ίζειν*.

Za augmentativa lze pokládat substantiva tvořená sufixy *-o*, *-onis*, která vyjadřují charakteristickou vlastnost nebo aktivitu. Slova s tímto sufixem jsou součástí i klasické nebo tzv. stříbrné latiny, viz např. *naso* „nosáč“, *gulo* „žrout“, *bibo* „píjím“, *capo* „paličák, tvrdohlavec“, *centurio* „setník“. Mohou někdy mít pejorativní zabarvení, které přetrvává i do románských jazyků.

Skládání

Skládání je dalším běžným prostředkem vytváření nových slov a nejenak tomu bylo i v latině. Setkáme se i s bizarními složeninami vytvořenými podle **řeckého vzoru**. Řečtina byla vzorem i pro některé termíny v **odborných pojednáních**. Složeniny se vyskytují i ve starší latině, viz slovo *suovetaurilia* „oběť prasete, býka a ovce“. Cicero označuje za těžkopádné složeniny typu *versutiloquus* „s vyumělkovaným jazykem“ nebo *perterricrepa* „ten, který dělá hrozný hluk“.

U vzdělaných pozdně latinských spisovatelů je rovněž možné setkat se s neobvyklými složeninami, z nichž některé jsou tzv. **hápx legomenon** (vyskytují se pouze na jednom místě). Často je zřejmé, že se jedná pouze o neologismus daného autora.

Vedle literárních a do značné míry umělých slov jsou však doloženy i výrazy pocházející z pramenů, u nichž lze předpokládat těsnější sepětí s mluveným jazykem. U Petronia se vyskytuje např. *caldicerebrius* „s horkou hlavou“ nebo *larifuga* „tulák“. Z Pompejí pocházejí výrazy *pilicrepus* „hráč s míčem“, *seribibi* „noční pijaní“ nebo *piscicapi* „rybáři“.

Některé složeniny byly **tvořeny předložkou a jménem**, celý obrat však měl jeden ustálený význam, např. *in gyro*, *per gyrum* „okolo“, *de latus* „vedle čeho“. Spadá sem dále řada jmen pro funkce na císařském dvoře, např. *ab aerario* „pokladník“, *a bibliotheca* „knihovnick“, *a veste* „otrok starající se o šatník“ nebo *ab epistulis* „sekretář“.

Objevují se rovněž **předložky složené** ze **dvou** jednoduchých **předložek**. Někdy se kombinuje význam obou složek, např. *ab + ante > abante > fr. avant*, *it. avanti* „před“; *de inter > šp., port., it. dentro* „uvnitř“. Jiné jsou naopak pleonastické, např. *de ex > fr. dès*, *šp. desde* „od“, *de ab > it. da* „od, u, k, z“.

Ke složeninám v širokém slova smyslu můžeme volně připojit i různé opisy adverbii pro vyjádření času, která jsou jednak expresivnější a jednak delší než příslušná latinská adverbia. Místo *nunc* se např. objevuje *ad horam*, *hac hora*, *ad praesens*, *in praesenti*; *diu* je nahrazováno výrazy *longo tempore* nebo *multo tempore*.

Opisem byly původně i výrazy typu *lenta mente*, kde se *mente* postupně gramatikalizovalo na adverbialní sufix, srov. šp. *lentamente* „pomalu“.

Onomatopoická a expresivní slova

Mezi tato slova patří např. *mamma* (již od Varrona) „kojná“, „maminka“; *grunnire* (od Varrona) „bručet“; *atta* „děda“; *acca*, *amma* „maminka“; *pappa* „jídlo“, „tatínek“; *cloppus* „kulhavý“; *pipire*, *pipare*, *pip(p)iare*, *pipilare* „pípat“ apod.

Změny ve významu

Kromě vytváření nových slov dochází v jazyku také k posunům a změnám významů slov stávajících. Někdy se změny ve významu kombinují s odvozováním a přejímáním slov z cizích jazyků.

Rozšíření významu

Příklady rozšíření významu s pokračováním do románských jazyků:

- *laxare* „uvolnit“ > „nechat jít“ > „nechat“: *it. lasciare*, *fr. laisser*, *šp. dejar*; portugalské *deixar* vzniklo kontaminací *laxare* a *delaxare*;
- *(se) applicare* „přistávat“ > „přijít“: *st. šp. allegar*, *port. chegar*;

- *(se) plicare* „svinovat plachty“ > přibližovat se > přijít, šp. *llegar*, st. port. *chegar*;
- *adripare* „blížít se ke břehu“ > „přijít“: it. *arrivare*;
- *sedere* „sedět“ > „zůstávat“ > „být“: šp. *ser*; v pozdní latině může být *sedere* synonymem *esse*;
- *hostis* „nepřítel“ > „nepřátelské vojsko“ > obecně „vojsko“: šp. *hueste*, port. *hoste*, rum. *oaste*, st. it. *oste*, st. fr., prov., kat. *ost*;
- *passer* „vrabec“ > obecně „pták“: šp. *pájaro*, port. *pássaro*, rum. *pasäre*;
- *virtus* > „zázrak“, „div“, „věc se zázračnou mocí“: ve staré francouzštině *vertu* „účinný lék“
- *focus* „domácí krb, ohniště“ > „oheň“, nahrazuje *ignis*: it. *fuoco*, fr. *feu*, šp. *fuego*, port. *fogo*, rum. *foci* „oheň“
- *testa* „hliněná nádoba“ > v některých oblastech místo *caput*: kat., prov. *testa*, fr. *têtê* (it. *testa* je výpůjčka ze st. fr.); *caput* a jeho odvozeniny jsou proti tomu základem středo a jihoitalského *capo*, rum. *cap*, kat. *cap*, šp. *cabeza* < *capitia* „hlava“
- *bucca* „tvář“ > (už od dob staré latiny expresivní výraz pro ústa) místo *os* (dalším faktorem zde mohla být i krátkost slova): it. *bocca*, šp. *boca* „ústa“
- *causa* (kromě rum. ve všech rom. jaz., nejprve „záležitost“, pak „věc“, hlavně od 5. stol. dále) místo *res* (ale *rem* > fr. *rien* „nic“, prov. *re*): šp. it. *cosa*, fr. *chose*

O rozšíření významu se jedná i v případě, kdy se nějaký specializovaný výraz či termín stane obecným výrazem, např.:

- *(iecur) ficatum* (játra husy vykrmené fíky, kalk z řeckého σικωτόν) > obecně „játra“: it. *fegato*, šp. *hígado*, port. *fígado*, fr. *foie*, prov., kat. *fetge*, rum. *ficat*;
- *gamba* „zvířecí noha, tlapa“ (veterinární výraz z řec. γαμπή) > obecně „noha“: it. *gamba*, fr. *jambe*, prov. kat. *camba*.

Zúžení významu

Opačným procesem je zúžení významu:

- *necare* obecně „zabít“ > „utopit“, tj. zabít zvláštním způsobem, pravděpodobně přes *aqua necare*: šp., port. *anegar*, it. *annegare*, fr. *noyer*, prov. *negar*, rum. *îneca*;
- *cognatus* „příbuzný“ > „švagr“: šp. *cuñado*, it. *cognato*, port. *cunhado*, rum. *cumnat*;
- *materia* „látka“, „surovina“ > „dřevo“: šp. *madera*, port. *madeira*;
- *pullus* „ptačí mládě“ > „kuře“: šp. *pollo*, it. *pollo*, fr. *poule*;
- *tempestas* „čas, doba, počasí“ > „bouře“: šp. *tempestad*, it. *tempesta*;
- *captivus* „zajatý“ > „v zajetí ďábla“ > „nešťastný“, „zlý, špatný“: it. *cattivo*, prov. *caitiu*.

Můžeme sem zahrnout i případy, kdy se obecný výraz stane specializovaným termínem. Docházelo k tomu ve větší míře např. v souvislosti s křesťanstvím, někdy v kombinaci s výpůjčkami z řečtiny:

- *fides* „zástava“, „slib“ > „víra“: šp. *fe*, it. *fede*, fr. *foi*;
- *orare* „prosít“ > „modlit se“
- *paganus* „venkovan“ > „pohan“, „nekřesťan“: šp., it. *pagano*;
- *gentes* „národy“ > „barbaři“, „cizí národy“ (s peiorativním nádechem) > „pohané“; stejným vývojem prošlo i řecké slovo ἔθνη.

- *martyr* v řečtině „svědek“ > „mučedník“, tj. svědek víry > příp. „hrob mučedníka“.

Abstraktní > konkrétní

- *piscatus* „rybolov“, „úlovek“ > „ulovená ryba“: šp. *pescado*;
- *testimonium* „svědectví“ > „svědek“: fr. *témoin*;
- *mancipium* „nabytá věc, zvláště otrok“ > „mladík“: šp. *mancebo*, prov., kat. *masip*;
- *ingenium* „talent, povaha“ > „vynález“ > „válečný stroj“, „zařízení“, ve staré fázi i „lest, úskok“: fr. *engin* „stroj“, „past“, prov. (en)*genh*, st. šp. *engeño* nebo *ingenio*.
- *potestas* „moc“ > „mocná osoba“
- *regnum* „království“ > „král“
- *hereditas* „dědictví“ > „dědic“

Opačný posun od konkrétního k abstraktnímu je v historii latiny bohatě doložen a informují nás o něm i sami spisovatelé. Latina byla původně na abstrakta poměrně chudá, abstraktní významy se vytvářely s příchodem a vlivem filozofie, řecké kultury atd.

Eufemismy

Jednou ze strategií při vytváření eufemismu je použít pro negativní skutečnost pozitivní pojmenování. Římané např. nazývali epilepsii *sacra passio*, což byl kalk z řeckého *ιεραή νοῦσος*.

Mezi latinské eufemismy patří např. *orbis* „bez rodičů, sirotek“, které v některých oblastech nahradilo ve významu „slepý“ klasické *caecus*. Jinde pokračuje do románských jazyků *caecus*: it. *orbo*, st. fr. *orb*, rum. *orb*; šp. *ciego*, it. *cieco* „slepý“. Za eufemismus lze pokládat i slovo *infirmus* ve významu „nemocný“, které nahradilo *aeger* nebo *aegrotus* (it. *infermo*, šp., port. *enfermo*, st. fr. *enferm*). Pro „být zdravý“ a „být nemocný“ se používaly také výrazy *bene x male habere* (asi řec. vliv), z nichž vychází it. *malato*, fr. *malade*, kat. *malalt* „nemocný“.

Samozřejmostí jsou různé výrazy pro smrt, např. *e saeculo migrare*, *decidere* apod. V pozdní latině se objevují také eufemismy pro „zabít“ nebo „poslat na smrt“, „odsoudit k smrti“. Jedním z nich je *animadvertere*, které se už v dřívější době používalo ve významu *punire* a později nabylo významu „poslat na smrt“. Zajímavý je také případ slovesa *tutare* (aktivní forma vytvořená k *tutari*) „chránit“, které později znamenalo „zabít“ a pokračuje ve francouzském *tuer* „zabít“. Podle Löfstedta (1980: 266) mohl vývoj proběhnout přes *tutare aliquem* „chránit před někým“ na základě paralely s *defendere aliquem* s tímž významem.

Volba slov

Na základě srovnávacího studia románských jazyků je zřejmé, že v případě možnosti výběru synonyma často nakonec převážily expresivnější výrazy a výrazy s pravidelnou flexí nebo patřící k progresivním konjugacím či deklinacím. V některých oblastech však pokračovala i jejich „klasická“ synonyma. Situace v latinských textech však mnohdy neodpovídá výsledku v románských jazycích, setkáváme se tam zcela běžně např. s nepravidelnými formami.

Příklady:

- *portare* (všechny rom. jazyky) místo *ferre / gerere*: šp. *portar*, it. *portare*, fr. *porter* „nést“
- *parabolare* nebo *fabulare* místo *loqui* (nepokračuje do rom. jaz.): it. *parlare*, fr. *parler*, šp. *hablar*, port. *falar* „mluvit“

- částečné nahrazení tvarů od slovesa *ire* (hlavně jednoslabičných) slovesy *vadere* a *ambulare* (v pozdních textech je však *ire* obvyklé, *vadere* se naopak moc často nevyskytuje): od *vadere* je např. odvozeno šp. *voy* nebo it. *vado* „jdu“, fr. infinitiv *aller* „jít“ pochází patrně z latinského *ambulare*
- *comedere* nebo *manducare* místo *esse, edere*: šp., port. *comer*, it. *mangiare*, fr. *manger*, rum. *mînca* „jíst“
- *caballus* „valach“ místo *equus*: it. *cavallo*, šp. *caballo*, port. *cavalo*, rum. *cal* „kůň“, zachovalo se ale částečně slovo *equa* > šp. *yegua*, port. *égua*, kat. *éuga, egua*, st. fr. *ive, ieve* „kobyła“
- *comparare* (už u komiků i s významem „koupit“) místo *emere*: st. fr. *comperer*, it. *comp(e)rare*, šp. *comprar* „kupovat“
- *minutus, pusillus, putillus*, „maličký“, *pisinnus* „malý (kluk), dítě“, *pitinnus* místo *parvus*: šp. *menudo* „drobný“, port. *miudo*, kat. *menut*.
- *casa* místo *domus* a *aedes*: šp., it. *casa* „dům“, rum. *casă*; francouzština má *maison* z *mansio* (resp. *mansionem*).
- *plorare* „naříkat“ a *plangere* „bít se v prsa ze smutku“ (obě slovesa měla význam „oplakávat mrtvého“) místo *flere* „plakat“: fr. *pleurer*, kat. *plurar*, šp. *llorar*, port. *chorar*; it. *piangere*, rum. *plînge* „plakat“
- *spatula* „ramínko“, deminutivum od *spat(h)a* někde nahradilo *humerus*, jinde se *humerus* zachovalo: it. *spalla* „rameno“, šp. *hombro*, rum. *umăr*, port. *ombro* „rameno“
- *sapere* nahradilo všude kromě rumunštiny *scire*: šp. *saber*, fr. *savoir*, it. *sapere*, rum. *ști* „vědět“.
- *grandis* (expresivnější, konkrétnější) většinou převážilo nad *magnus*: šp. it. *grande*; *magnus* pokračuje jako součást spojení *tam magnus* ve šp. *tamaño*, port. *tamanho*, kat. *tamany*.
- *formosus* a *bellus* místo *pulcher*: šp. *hermoso*, kat. *formos*, rum. *frumos*, port. *formoso*, it. *bello*, fr. *beau*, kat. *bell*
- *basium* místo *osculum* a *savium* „polibek“: šp. *beso*, it. *bacio*, kat. *bes*, port. *beijo*, fr. *baiseul* „polibek“
- *cantare* místo *canere*: šp. kat. port. *cantar*, it. *cantare*, fr. *chanter*, rum. *cîntà* „zpívat“
- *adiutare* místo *iuvare*: šp. *ayudar*, it. *aiutare*, fr. *aider*, rum. *ajutà*, port. *ajudar* „pomáhat“
- *iactare / iectare* místo *iacere* „házet“: šp. *echar*, port. *geitar*, it. *gettare*, fr. *jeter* „házet“
- *ascultare* místo *audire*: it. *ascoltare*, šp. *escuchar*, fr. *écouter*, port. *escutar*, rum. *ascultà* „poslouchat“
- *thius* „obecně strýc“ (z řeč.) a *avunculus* „obecně strýc“ místo rozlišování *patruus* „strýc z otcovy strany“ a *avunculus* „strýc z matčiny strany“: fr. *oncle*, rum. *unchiu*, šp. *tío*, it. *zio* „strýc“

Konečná převaha některého slova na určitém území a v určitém románském jazyce neznamená, že by se v konkrétní oblasti vždy objevovalo pouze to slovo, které se v daném románském jazyce používá dnes. I v tomto případě lze předpokládat současnou existenci

různých variant. Důvody, proč se v daném románském jazyce nebo dialektu nakonec prosadilo určité slovo, mohou být různé.

Vliv cizích jazyků

Lexikum je např. ve srovnání s gramatikou mnohem otevřenějším systémem, a proto se v něm snáze uplatňuje vliv cizího jazyka. Latina se dostala do kontaktu s velkým množstvím jazyků, o kterých však bohužel často nemáme dostatečné znalosti. Jedním z nejvýznamnějších zdrojů výpůjček byla řečtina, se kterou byla latina v kontaktu už od předliterárního období a která byla navíc prestižním jazykem kultury. Také v lidové latině byly výpůjčky z řečtiny hojně rozšířené. V literárních dílech se můžeme setkat s různými postoji k řečtině a přejímání z řečtiny – od vkládání řeckých slov, kalků a výpůjček až po snahu vyhnout se grecismům a používat latinské výrazy.

Přejímání

Z jazyků mimo řečtinu zmiňme alespoň výpůjčky z germánských jazyků a jazyka Keltů. Některá slova germánského původu se vyskytují v řadě románských jazyků. Patří mezi ně např. názvy světových stran, výraz pro „bohatý“ (šp. *rico*, it. *ricco*, fr. *riche*), výraz pro „bílý“ (šp. *blanco*, it. *bianco*, fr. *blanc*) nebo výraz pro „válka“ (šp., it. *guerra*, fr. *guerre*), které nahradilo téměř ve všech jazycích latinské *bellum*.

Mezi slova keltského původu se vedle *carrus*, *carpentum* a *bracae* (viz kap. Romanizace) počítá např. základ slovesa *cambiare* „vyměnit, směnit“, které nahradilo v některých oblastech latinské *mutare*. Dalším příkladem je *cer(e)visia* „pivo“ (> šp. *cerveza*).

Mezi nejvýznamnější zdroje výpůjček patřila řečtina. Výše jsme se setkali s odbornými výrazy *σικωτόν* a *καμπή*. V prvních staletích našeho letopočtu došlo k vlně přejímání křesťanských výrazů, z nichž některé se prostřednictvím latiny dostaly i do nerománských evropských jazyků. Výčet výpůjček z řečtiny spjatých s křesťanstvím by byl velmi dlouhý, zmiňme alespoň některé:

- *angelus* z řec. ἄγγελος „posel“ > křesť. „anděl“
- *apostolus* z řec. ἀπόστολος „posel“, „hlasatel“ > křesť. „apoštol“
- *baptisma* z řec. βάπτισμα „umytí“ > křesť. „křest“
- *baptizo* z řec. βαπτίζω „umývat“, „ponořit“ > křesť. „křtít“
- *biblia* z řec. βιβλία „knihy“ > křesť. „bible“
- *coemeterium/coemeterium* z řec. κοιμητήριον „místo určené ke spaní“ > křesť. „hřbitov“
- *diabolus* z řec. διάβολος „pomlouvačný“ > křesť. „d'ábel“
- *ecclesia* z řec. ἐκκλησία „shromáždění lidí“, „sněm“ > křesť. „církev“, „kostel“
- *episcopus* z řec. ἐπίσκοπος „dohlížitel“ > křesť. „biskup“
- *evangelium* z řec. εὐαγγέλιον „dobrá / radostná / příznivá zpráva“ > křesť. „evangelium“
- *laicus* z řec. λαϊκός „lidový“ > křesť. „laik“, „ne kněz“
- *eremus* z řec. ἔρημος „opuštěný“, „samotný“ > „poušť“, „pustina“

Z řečtiny byla přejata i některá běžná slova, např.:

- *colaphus* z řec. κόλαφος „rána“, „úder“, které nahradilo latinské *ictus*: it. *colpo*, šp., port. *golpe*
- *thius* z řec. θεῖος „strýc“ (viz výše): it. *zio*, šp. *tío*

- *cata* z řec. κατά „po“ (jednom apod.), distributivní význam: šp. *cada* „každý“
- *orphanus* z řec. ὀρφανός „sirotek“ místo *orbis*: it *orfano*, šp. *huérfano*, port. *orfão*, kat. *orfe*, fr. (zdrobnělina) *orphelin* „sirotek“
- *platea* z řec. πλατεία „široká ulice“ místo *forum*: it. *piazza*, šp. *plaza*, port. *praça*, fr. *place* „náměstí“
- *cara* z řec. κάρα pův. „hlava“ místo *vultus* (přejato po 6. stol.): šp., port., kat. *cara* „obličej“
- *per girum, in giro* „okolo“ (viz výše)
- *parabola* z řec. παραβολή „přirovnání“ > rom. „slovo“, „řeč“: it. *parola*, fr. *parole*, šp. *palabra*. Románský význam „slovo“ má své kořeny v **hebrejštině**, konkrétně v Septuagintě, kde odpovídající hebrejské slovo znamená kromě „přirovnání“ i „výrok“, „přísloví“. Nejprve tedy došlo ke kalku mezi hebrejštinou a řečtinou a poté bylo toto slovo přejato s překlady bible do latiny, a to včetně rozšířeného významu.⁴

Kalky a sémantické kalky

Kalkem je slovo vytvořené doslovným překladem cizího slova. V češtině jsou to výrazy typu *země-pis* podle *geo-grafie*. V lidové a pozdní latině je kalkem např. výraz *ab oculis* „slepý“, vytvořený podle řeckého ἀπ' ὀμμάτων „bez očí“.

Termínem **sémantický kalk** se někdy označuje rozšíření významu již existujícího slova, ke které došlo díky vlivu jiného jazyka. Löfstedt (1980: 143) uvádí jako příklad latinské slovo *iudicium* pro označení krize v průběhu nemoci, použitého na základě řeckého κρίσις, které v jednom ze svých významů odpovídá latinskému *iudicium*.

Dalším případem, které Löfstedt (1980: 146) popisuje, jsou latinská slova *utilis* a *idoneus*, která získala významy „dobrý“, „hoden“, „čestný“ pod vlivem řeckého χρητός.

Řecké výpůjčky z latiny

Přejímání však neprobíhalo pouze jednosměrně z řečtiny do latiny, ale i opačně. Řečtina přejímala zejména slova spojená s administrativou, vojenstvím, názvy peněz apod. Příklady:⁵

- πατρίκιος, πραιπόριον, παλάτιον
- λεγιών, πάκτον (*pactum*), βίγλα (*vigilia*)⁶
- δηνάριον

Z latiny však byla přejata i některá běžná slova, např.

- πόρτα (*porta*)
- σπίτι (*hospitium*)
- κέλλαπεδοκέλλαρι (*cella, cellarium*)
- βαρβάτος (*barbatus*)
- φαμελιά nebo φαμίλια (*familia*)
- άγουμπώ (*accumbo*)

⁴ Löfstedt (1980: 117n.)

⁵ Löfstedt (1980: 153nn.)

⁶ V přejatém slově je provedena synkopa a zanikl jod.

LITERATURA

- ADAMS, J. N. *Bilingualism and the Latin Language*. First published. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. xxviii, 836 s. ISBN 0-521-81771-4 (hardback).
- HERMAN, JÓZSEF. *Vulgar Latin*. Přel. Wright, Roger. University Park (PA) : Pennsylvania State University Press, 2000. xiv, 130 s. ISBN 0-271-02001-6.
- HOFMANN, J. B. *La lingua d'uso latina*. Ricottilli, L. (a cura di). 3. edizione. Bologna: Pàtron, 2003. x, 510 s. ISBN 8855526987.
- LÖFSTEDT, Einar. *Il latino tardo*. Trad. Giorgetti, Carmen Cima. Brescia: Paideia, 1980. (švéd. orig. *Late Latin* 1959)
- MEYER-LÜBKE. *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. 2. unveränderte Auflage. Heidelberg: C. Winter, 1924.
- SCHRIJNEN, J. *I caratteri del latino cristiano antico + dodatek Mohrmann C., Dopo quarant'anni*. Terza edizione. Bologna: Pàtron, 1986. (1. vyd. 1932 Nijmegen)
- TAGLIAVINI, Carlo. *Le origini delle lingue neolatine: introduzione alla filologia romanza*. 6. ed. interamente rielaborat. Bologna: Patron, 1982. xlii, 681. ISBN 88-555-0465-7.
- VÄÄNÄNEN, Veikko. *Introduzione al latino volgare*. 3 ed. italiana. Bologna : Patron, 1982. 419 s. Testi e manuali per l'insegnamento universitario del latino; 8. ISBN 88-555-0902-0.
- ZAMBONI, Alberto. *Alle origini dell'italiano: dinamiche e tipologie della transizione dal latino*. 1. ed. Roma: Carocci editore, 2000. 226 s. Università; 213 (linguistica). ISBN 88-430-1653-9.